

Andrzej Trzciński <https://orcid.org/0000-0001-6378-7988>

Hebrajski średniowieczny (?) epigraf z Chełma

A MEDIEVAL (?) HEBREW EPIGRAPH FROM CHEŁM

Abstract: In 2019 after removing an abundance of weeds from the Jewish cemetery in Chełm (Poland, Lublin voivodeship), an inventory of tombstones was carried out. A tombstone (*matsevah*) with medieval characteristics and an incomplete date (only the row of tens and ones being preserved: 'ט"ז...) was discovered. The author of the article examined the artifact thoroughly, taking into consideration the historical and archeological context, the features of the epigraph as a whole, as well as its philological and paleographic aspects. The features of the Chełm *matsevah* were compared with Jewish tombstones from the thirteenth to the sixteenth century of the Ashkenazi territory, especially from the historical lands of the Polish Commonwealth. The author estimated its origin to the year רע"ד (274, i.e. 1513/1514 according to the Gregorian calendar), although the date קע"ד (174, i.e. 1413/1414) is not excluded. Such a large time range is plausible because of the long duration of a number of features of medieval tombstones. The *matsevah* from Chełm is an important historical and epigraphic landmark. In the framework of the historical borders of the Kingdom of Poland (excluding Silesia from the Piast period) it is the oldest preserved Jewish tombstone and confirms the existence and location of the cemetery in the town since at least the early sixteenth century. Indirectly this also confirms a typical placement of Jewish cemeteries in royal cities and towns at a significant distance from the center. As an epigraphic artifact, the finding is a rare example of the medieval *matsevah* as a whole and regarding such aspects as its content, configuration of inscription, technology of production and features of script.

Keywords: Chełm, Jewish cemetery, Jewish tombstones, epigraphics, Hebrew paleography.

Słowa kluczowe: Chełm, cmentarz żydowski, nagrobki żydowskie, epigrafika, paleografia hebrajska.

Kontekst historyczny

Stan badań nad początkami osiedla żydowskiego w Chełmie, w tym nad obiektami gminnymi, a zwłaszcza interesującym nas cmentarzem, jest skromny. Osadnictwo na terenie dzisiejszego Chełma jest bardzo dawne. We wczesnym średniowieczu funkcjonował tam gród warowny, który na przestrzeni dziejów znajdował się w granicach różnych organizmów państwowych¹. Z inicjatywy księcia Rusi Halickiej Daniela Romanowicza ok. roku 1236–1238 zostało tam lokowane miasto. Od 1386 r. Chełm pozostawał na stałe w granicach państwa polskiego i był miastem królewskim. W 1392 r. król Władysław II Jagiełło nadał Chełmowi prawo miejskie magdeburskie, ponowione przez tegoż króla w 1425 r.²

Przekazy dotyczące wczesnego okresu dziejów społeczności żydowskiej zamieszkującej Chełm pochodzą ze źródeł żydowskich i przy obecnym stanie wiedzy nie mogą być zweryfikowane, co najwyżej uznane za mniej lub bardziej prawdopodobne. W tradycji gminy żydowskiej w Chełmie istniał przekaz o znajdującej się na tamtejszym cmentarzu żydowskim macewie z datą „roku ósmego” według kalendarza żydowskiego, tj. 1247/1248 r. według kalendarza gregoriańskiego. Przekaz ten przywołał Szimon Milner w swoim artykule dotyczącym dziejów gminy żydowskiej w Chełmie³. Jako kolejny dowód na zamieszkiwanie Żydów w Chełmie w drugiej połowie XIII w. tenże badacz przytoczył wzmiankę o Chełmie i Włodzimierzu Wołyńskim w responsach niemieckiego rabina Chajima ben Jicchaka zwanego Or zarua. Informację tę uzyskał od rabina w Serocku, Josefa Lewinsztejna, ówczesnego autorytetu z dziedziny genealogii i historii Żydów⁴. Istotnie, w jednym z responsów Chajima ben Jicchaka, w decyzji dotyczącej miejsca przeprowadzenia rozwodu, wymienione są obok siebie

¹ Stanisława Rudnik, *Rozwój przestrzenny Chełma – tendencje historyczne i perspektywy*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach*, red. Ryszard Szczygieł, Chełm 1996, s. 215 i n.; Ryszard Szczygieł, *Miasto w późnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach...*, s. 27 i n.

² Ponowienie przywileju traktowane jest jako uzupełnienie poprzedniego, Szczygieł, *Miasto...*, s. 40–42.

³ Szimon Milner, *Le-korot ha-Jehudim be-Chełm*, „Measef” (Sankt Peterburg) (1902), s. 154; przedruk w: *Izker-buch Chełm*, red. Mejlech Bakalczuk-Felin, Johannesburg 1954, szp. 39. Autor dodaje, że już za jego czasów inskrypcja była nieczytelna.

⁴ Tamże.

miejsowości וולדמיר (Wladmir) i חולם (Cholm)⁵. Nie znajduję powodu, by informację tę uznać za nieprawdopodobną⁶.

W polskich źródłach dopiero od XV w. mamy potwierdzone funkcjonowanie społeczności żydowskiej w Chełmie. Od lat czterdziestych tegoż stulecia są liczne wzmianki o osadnictwie żydowskim w miastach Rusi Czerwonej, w tym w Chełmie⁷, a w drugiej połowie tego wieku Żydzi są trzecią grupą – po Rusinach i Polakach – pośród stałych mieszkańców miasta⁸. W 1507 r. Żydzi chełmscy zapłacili podatek koronacyjny w wysokości 20 florenów⁹. W spisie podatników z 1520 r. występuje Judka określony jako „Doctor Legis Mosaicae”, co należy rozumieć, że był wówczas rabinem tamtejszej gminy, który w 1522 r. mianowany został przez króla „rabinem generalnym ziemi chełmskiej, lubelskiej i bełskiej”¹⁰. W rejestrach lubelskiej komory celnej, dotyczących przewozu towarów w roku 1530/1531, odnotowani są kupcy żydowscy z Chełma handlujący wołami, skórami, futrami, suknem, łojem, miodem, pieprzem i wytworami rzemiosła¹¹.

⁵ Korzystałem z edycji: Chajim Aszkenazi ben Jicchak Or zarua, *Szeelot u-teszuvot Mahara”ch Or zarua*, Lipsk 1860, siman 157. Elektroniczna edycja na portalu Sefaria. A Living Library of Jewish Texts: https://www.sefaria.org/Maharach_Or_Zarua_Responsa?lang=bi [dostęp: 19 marca 2022]. Responsa, spisane ok. roku 1260–1300, dotyczą pytań zadawanych z różnych miast Europy i są w większości autorstwa jego ojca. Pytania dostarczane były prawdopodobnie za pośrednictwem wypraw kupieckich. Biogram autora zob. Shlomo Eidelberg, Yehoshua Horowitz, David Derovan, *Hayyim (Eliezer) ben Isaac “Or zarua”*, [w:] *Encyclopaedia Judaica. Second Edition*, Vol. 8, red. Fred Skolnik, Michael Berenbaum, Detroit 2007, s. 481–482.

⁶ Respons dotyczący Włodzimierza i Chełma przywołuje też Israel M. Ta-Shma, *On the History of the Jews in Twelfth- and Thirteenth-Century Poland*, „Polin” 10 (1997), s. 307, dodając przy tym, że jest to najwcześniejsze świadectwo o Żydach w Chełmie. Najwcześniejsza wzmianka o kupcu żydowskim we Włodzimierzu Wołyńskim dotyczy 1171 r., a istnienie gminy żydowskiej poświadczono jest w 1288 r. – M[ark] Dworzecki, *Di Jidn in Ludmir in lojf fun der geschichte*, [w:] *Pinkas Ludmir; sefer zikaron li-kehilat Ludmir*, red. komitet redakcyjny, Tel Awiw 1962, szp. 48.

⁷ Maurycy Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego*, Warszawa 1975, s. 15–16; *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservatur*. Pars I: *Casimiri IV regis tempora complectens (1447–1492)*, wyd. Theodorus Wierzbowski, Varsoviae 1905, nr 2192 (1492 r.).

⁸ Szczygieł, *Miasto...*, s. 46.

⁹ Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej...*, s. 53 i n.

¹⁰ Majer Bałaban, *Cholm*, [w:] *Jewrejskaja enciklopedija. Swod znaniy o jewrejstwie i jego kul’turie w proshlom i nastojaszczem*, t. 15, red. Awraam Garkawi, Lejb Kacnelson, Sankt Peterburg [1909 lub później], szp. 656; Filip Friedman, *Cu der geschichte fun di Jidn in Chelm*, [w:] *Izker-buch Chelm...*, szp. 15.

¹¹ Roman Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 2: *Tablice i materiały statystyczne*, Poznań 1929, tab. 51B, s. 244–249; por. Ignacy Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 37, 47, 54–55.

W 1543 r. Żydzi chełmscy opłacili podatek pogłówny od 250 głów¹². Kahal chełmski uzyskał w 1557 r. od króla Zygmunta II Augusta przywilej regulujący ich sytuację prawną w mieście¹³. Na podstawie tych źródeł nieprzerwane funkcjonowanie gminy żydowskiej z jej niezbędnymi instytucjami, tj. synagoga, bet midraszem, mykwą i cmentarzem, jest prawdopodobne od co najmniej XV w. Informacje źródłowe o obiektach gminy są jednak późne. Najwcześniejsze wzmianki o budynku synagogi gminnej (zob. il. 1) pochodzą z roku 1580 (złupienie jej przez mieszczan podczas tumultu¹⁴) oraz 1583 (zezwoleńie na wystawienie budynku murowanego w miejscu spalonego drewnianego¹⁵).

O dziejach cmentarza wiemy jeszcze mniej¹⁶. Istnienie nekropoli żydowskiej w Chełmie w roku 1247/1248 (wspomniana wzmianka o macewie z datą „roku ósmego”) nie może być zweryfikowane. Błędnie odczytane zostały przez Szimona Milnera daty na rzekomych nagrobkach z XV w. Młody wówczas badacz odczytał daty roczne: 202, 243, 244, 244, 256, według skróconej rachuby żydowskiej (tj. 1442, 1483, 1483, 1483/1484, 1495/1496 według kalendarza gregoriańskiego). Nie uwzględnił zapisu „ściągniętego”, w którym litera *taw* jest wspólna dla ostatniego znaku słowa *שנת* (*sznat* – roku) i pierwszego znaku daty rocznej, postarzając w ten sposób macewy o lat 400¹⁷. Na odczyty Milnera powoływali się później autorzy prac dotyczących dziejów Żydów w Chełmie¹⁸. Najwcześniejszym

¹² Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 1: *Rozwój handlu i polityki handlowej*, Poznań 1928, s. 225.

¹³ Henryk Gmiterek, *W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach...*, s. 59.

¹⁴ Bałaban, *Cholm...*, szp. 656; Paweł Sygowski, *Synagogi w Chełmie. Dokumentacja naukowo-historyczna*, Lublin 1987, mps w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegatura w Chełmie, s. 43.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Paweł Sygowski, *Cmentarz żydowski w Chełmie. Dokumentacja naukowo-historyczna*, Lublin 1985, mps w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegatura w Chełmie; Chełm, cmentarz żydowski. Karta cmentarza, 2019, oprac. Paweł Sygowski, mps w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegatura w Chełmie.

¹⁷ Milner, *Le-korot...*; Andrzej Trzciniński, *O „piętnastowiecznych” macewach z Chełma (weryfikacja ustaleń Szymona Milnera)*, „Rocznik Chełmski” 5 (1999), s. 283–295. Weryfikacja dokonana została poprzez analizę formularza epitafijnego oraz odnalezienie poszczególnych zapisów w XIX-wiecznych księgach zgonów. O analogicznym błędnym odczytaniu dat zob. Aron Eisenstein, *O starym cmentarzu żydowskim w Cieszynie*, „Zaranie Śląskie” 10 (1934), z. 3, s. 158–161; Marcin Wodziński, *O „czternastowiecznych” macewach z Cieszyna*, „Annales Silesiae” 22 (1992), s. 105–114.

¹⁸ M.in. Friedman, *Cu der geszichte...*, szp. 14–15; Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej...*, s. 287; Sygowski, *Cmentarz żydowski w Chełmie...*, s. 20, 44–46; tenże, *Synagogi w Chełmie...*

Il. 1. Usytuowanie obiektów gminy żydowskiej w Chelmie w stosunku do rynku: 1 – rynek, 2 – zespół synagogałny, 3 – cmentarz (na podstawie mapy *Carte von West-Galizien* [...], oprac. pod kierunkiem Antona Mayera von Heldensfelda, 1801–1804, Wien 1808, <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?layers=osm%2C1%2C73&bbox=2507302.278221559%2C6654012.4349821%2C2526162.5547714634%2C6663442.573257052>)

zachowanym źródłem do dziejów cmentarza jest data śmierci na – znanym tylko z fotografii – nagrobku Jehudy ben Josefa, zmarłego 6 tamuz 5302 lub 5320, lub 5380, tj. 30 czerwca 1542 lub 10 lipca 1560, lub 7 lipca 1620, przy czym najbardziej prawdopodobna – ze względu na cechy epigrafu – jest data 1542¹⁹. Kolejne znane nagrobki mają daty 388 (1628)²⁰ i 417 (1656/1657)²¹. W źródłach kartograficznych cmentarz zaznaczony jest dopiero na planie miasta z 1823 r.²² Powodem tak późnego uwzględnienia go na mapach jest to, że nekropolia znajdowała się przez długi czas poza granicami miasta (w odległości około 1 km w kierunku północno-wschodnim od rynku). Tak znaczna odległość – na ówczesne stosunki przestrzenne – mogła być wymuszona przez mieszczan królewskiego miasta²³.

s. 21; Andrzej Trzciniński, *Nagrobek jako źródło historyczne do początkowego okresu dziejów gminy (na przykładzie Lublina, Chełma, Leska i Szczepieszyna)*, [w:] *Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 2: *Cmentarze żydowskie*, red. Jerzy Woronczak, Wrocław 1995, s. 59–60; Aryeh-Leib Kalish, *Chełm*, [w:] *Encyclopaedia Judaica. Second Edition*, Vol. 4, red. Fred Skolnik, Michael Berenbaum, Detroit 2007, s. 588. Z kolei na wymienione tu prace powoływali się autorzy wielu innych opracowań, w których początki osadnictwa żydowskiego w Chełmie traktowane były marginalnie.

¹⁹ Ostatni znak daty rocznej częściowo zasłonięty. Fotografia wykonana w 1917 r. prawdopodobnie przez żołnierza armii austro-węgierskiej, w zbiorach Muzeum Ziemi Chełmskiej, sygn. MCH/H-1496/1, opublikowana w: *Żydzi w Chełmie*, red. Krystyna Mart, Chełm 2010, s. 35.

²⁰ Znany tylko z odpisu inskrypcji – Milner, *Le-korot...*, s. 156.

²¹ Przechowywany w Muzeum Ziemi Chełmskiej w Chełmie.

²² *Mapa Realności Powiatowego Miasta Chełma w Obwodzie Krasnostawskim Województwie Lubelskim leżącego roku 1823 [...] Delimitowana*, Archiwum Państwowe w Lublinie, Plany różnych urzędów, sygn. 80.

²³ Wprawdzie już w Misznie (Bawa batra 2,9) istnieje rozporządzenie, że groby ludzi (*kewarot*), ale też zwłoki zwierząt i garbarnie, należy umieszczać, ze względów higienicznych, 50 łokci od granic miasta, lecz w praktyce na obszarze chrześcijańskim przyjęte były inne zwyczaje. W Rzeczypospolitej, w miastach królewskich, w których Żydzi osiedlali się najwcześniej, cmentarze żydowskie lokowano poza murami/wałami miejskimi, nierzadko z dala od centrum (jak na ówczesne stosunki przestrzenne), co zapewne wynikało z niechęci mieszczan do bliskości cmentarza żydowskiego, np. w Chęcinach, Kazimierzu Dolnym, Krzemieńcu, Lublinie, Przemyślu, Sandomierzu, Szydłowie, Wilnie, we Wrocławiu, przy czym w większości z tych miast zespół synagogalny znajdował się tuż za granicą miasta lokacyjnego, a z czasem praktycznie w centrum – zob. m.in. Maria i Kazimierz Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, *passim*. W Chełmie zespół synagogalny, zapewne od początku, był w obrębie wałów miejskich, tuż za północnym blokiem przyrynkowym – Sygowski, *Synagoga w Chełmie...*, s. 43 i n.; Rudnik, *Rozwój przestrzenny Chełma...*, s. 220. W miastach prywatnych wiele przykładów wskazuje na to, że cmentarz żydowski zakładano w bezpośrednim sąsiedztwie zespołu synagogalnego, w tej części miasta lokacyjnego, które właściciel przydzielił społeczności żydowskiej, np. w Bełżycach, Biłgoraju, Bychawie, Kurowie, Markuszowie, Rzeszowie, Wieniawie, we Włodawie, lub w bezpośrednim sąsiedztwie tej części miasta, np. w Lesku, Opatowie, Sokołowie Małopolskim. Temat ten wart jest szerszego opracowania.

Przywołane tu informacje niezbędne są – jako kontekst historyczny – do dalszej analizy niekompletnej macewy odkrytej w 2019 r. na cmentarzu żydowskim w Chełmie²⁴.

Wieloaspektowe ujęcie epigrafu²⁵

Kontekst archeologiczny. Cmentarz żydowski w Chełmie został doszczętnie zdewastowany podczas II wojny światowej i w okresie powojennym. Zrabowano wszystkie nagrobki. *In situ* pozostały tylko betonowe, przyziemne części macew z XX w. Teren o powierzchni 2,2 ha porośł gąszczem samosiewów. W latach sześćdziesiątych XX w. na jego części północnej utworzono skwer. Interesująca nas macewa, wyglądająca jak bezkształtny głaz porośnięty mchem, ukryty w zaroślach, nie zwracała szczególnej uwagi. Dopiero oczyszczenie całego terenu z samosiewów i prace inwentaryzacyjne przeprowadzone w 2019 r. pozwoliły ją ujawnić. Znajduje się ona w środkowej części cmentarza, prawdopodobnie najstarszej. Nie jest możliwe datowanie nagrobków sąsiednich, takie bowiem się nie zachowały. Macewa ta, nawet jeśli została przemieszczona, to na niewielką odległość, ponieważ jej zachowana część waży około pół tony. Jej ciężar może być argumentem wskazującym na to, że nagrobek pozostaje na tym cmentarzu od czasu jego postawienia (choć obecnie jest powalony), a co za tym idzie – że ów cmentarz jest pierwszą i jedyną nekropolą żydowską w Chełmie. Dotychczasowe kwerendy nie wykazały istnienia innego cmentarza.

Rodzaj i forma nagrobka. Nagrobek ma formę steli, lecz nieregularną, przypominającą wyłamany ze złoza brus o kształcie bardziej słupa niż płyty. Lico i boki są obrobione powierzchownie. Nie ma jakichkolwiek podziałów lica, zwłaszcza obramowania pola inskrypcyjnego. Brakuje części górnej, lecz na podstawie innych cech tej steli można sądzić, że nie było przyczółka, a inskrypcja zajmowała całą powierzchnię lica. Taki typ macewy na obszarze aszkenazyjskim poświadczony jest w zachowanych

²⁴ Nagrobek odnaleziono podczas prac inwentaryzacyjnych przeprowadzanych przez Pawła Sygowskiego wkrótce po oczyszczeniu terenu cmentarza z dziko rosnących krzewów. Opublikowany został komunikat o tym znalezisku – Paweł Sygowski, Andrzej Trzeciński, *Macewa średniowieczna na cmentarzu żydowskim w Chełmie*, „Rocznik Chełmski” 23 (2019), s. 419–431 (tekst wydrukowano bez korekty autorskiej, z błędami Redakcji).

²⁵ Analiza przeprowadzona według metodologii zamieszczonej w pracy: Andrzej Trzeciński, *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII–XX wieku. Studium paleograficzno-epigraficzne*, Lublin 2007, *passim*.

obiektach jako powszechny od XI do połowy XVI w. i nierzadki jeszcze do początku XVII w. Określam go jako typ średniowieczny.

Stan zachowania. Zachowała się dolna część korpusu steli, z niepełnymi trzema wersami inskrypcji, i partia cokołowa wkopywana w ziemię (obecne wymiary w centymetrach: wysokość 98, szerokość 53, grubość 43). Lewy bok steli – przy początku wersów – jest oryginalny, z widocznym efektem wyrównywania powierzchni, prawy jest obtłuczony i brakuje końcówek wersów. Taki stan wskazuje na odłupywanie fragmentów w celu pozyskania materiału jako tłuczni. Krawędzie liter inskrypcji oraz cienkie, płytko kute elementy liter są częściowo zatarte, niektóre zupełnie starte.

Materiał. Macewa wykonana jest z piaskowca gruboziarnistego, szarego (szarogłaz). Jest to materiał typowy dla Karpat fliszowych, lecz nagromadzenia takich skał występują też w rejonie Wyniosłości Giełczewskiej oraz Pagórów Chełmskich²⁶, a więc w bezpośrednim sąsiedztwie Chełma. Potwierdza to regułę, że wszystkie znane najstarsze macewy w Polsce wykonane zostały przeważnie z surowców lokalnych lub regionalnych: na Śląsku XIII- i XIV-wieczne z granitu, w Lesku i Krakowie XVI- i XVII-wieczne z piaskowca gruboziarnistego, na Lubelszczyźnie XVI-wieczne z opoki wapiennej (Lublin) oraz z wapienia organodetrytycznego (Lublin, Szczepieszyn). Zamożni Żydzi – nie tylko z większych miast – sprowadzali półfabrykaty lub gotowe nagrobki z atrakcyjnych skał wydobywanych w innych ośrodkach. Macewy zachowane m.in. w Lublinie, Krakowie, Sieniawie świadczą też o tym, że od początku XVII w. stawiano tam nagrobki z surowców wydobywanych w odległych rejonach – z dekoracyjnych zlepieńców wapiennych (tzw. marmurów świętokrzyskich) – głównie z okolic Chęciny, z lekkiego wapienia z Pińczowa, z czerwonego piaskowca z regionu świętokrzyskiego lub z Wołynia. Z kolei w Baligrodzie przetrwały nagrobki z lat trzydziestych XVIII w. z wapienia organodetrytycznego. W przypadku omawianej macewy chełmskiej import byłby nieekonomiczny, w obecnym stanie bowiem kamień waży ok. 500 kg, a kompletny ważyłby ok. tony. Zob. il. 2a, 2b, 3 i 4.

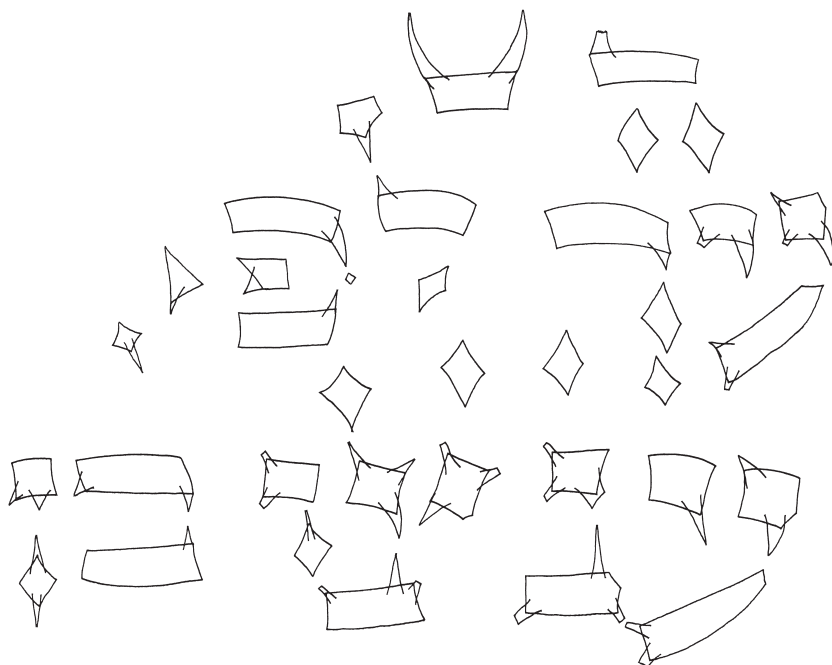
²⁶ Dziękuję za konsultacje dr. Miłoszowi Huberowi z Katedry Geologii, Gleboznawstwa i Geoinformacji UMCS w Lublinie.

II. 2a. Chełmska macewa – lico;
fot. Andrzej Trzciński

II. 2b. Chełmska macewa – widok z boku; fot. Andrzej Trzciński

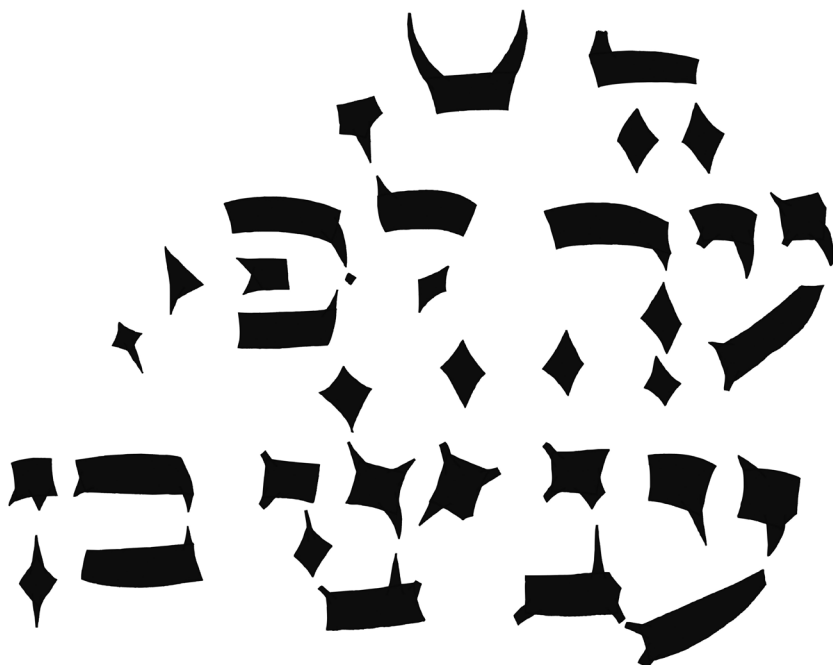
Il. 3. Chełmska macewa – dukt i kontury znaków (na podstawie frotażu); odrys Andrzej Trzciniński

Treść napisu – analiza filologiczna. Zachowała się następująca część inskrypcji²⁷:

...	...
...[ם ט/ם]...	¹ ...
... ע'ד' לפק ...	² 74 według krótkiej rachuby ...
... ע'נ'צ'ו'י כן ...	³ wraz z duszami sprawiedliwych mężczyzn i sprawiedliwych kobiet. Taka ...

Z zachowanych trzech niepełnych wersów tekstu czytelne są dwa. W wersie pierwszym pozostały dolne części dwu liter – prawdopodobnie *mem* końcowego (być może z wyrazu *ביום* – ‘dnia’) oraz *samech* lub *tet* (drugi wariant bardziej prawdopodobny – jako data dzienna).

²⁷ Górna część steli odłamana, numeracja przyjęta dla zachowanej liczby wersów.

Il. 4. Chełmska macewa – sylwety znaków (na podstawie frotażu); odrys Andrzej Trzeciński

W wersji drugiej pozostała końcowa część daty rocznej, a po niej formuła *לפ"ק* (skrót od *לפרט קטן* – ‘według krótkiej rachuby’). Na podstawie epigrafów z zachowanymi, niewątpliwymi datami możemy stwierdzić, że w takiej postaci formuła *לפ"ק* występuje na obszarze aszkenazyjskim od pierwszej połowy XV w.²⁸ (np. Praga 1439²⁹, Frankfurt nad Menem 1482³⁰, Ulm 1489³¹). Od wieku XVI formuła ta jest już rozpowszechniona i popularna w Rzeczypospolitej, poświadczona na najstarszych macewach nowożytnych – od lat dwudziestych XVI w. (np. Ostróg 1520³², Lublin

²⁸ Niepewne lub błędne odpisy z macew rzekomo z XIV w. komentuje Marcin Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 151.

²⁹ Otto Muneles, *Epitaphs from the Ancient Jewish Cemetery of Prague*, Jerusalem 1988, epigraf nr 1.

³⁰ Epidat – Forschungsplattform für jüdische Grabsteinepigraphik, <http://www.steinheim-institut.de/cgi-bin/epidat> [dostęp: 27 lutego 2022].

³¹ Konrad D. Hassler, *Jüdische Alterthümer aus dem Mittelalter in Ulm*, Ulm 1865, s. 8.

³² Nagrobek znany z fotografii wykonanej w 1938 r., w zbiorach Muzeum im. Książąt Ostrojskich w Ostrogu, sygn. ОДИКЗ КН-7104/III-ф-2932 (dziękuję za udostępnienie

1541³³, Szczepieszyn 1545³⁴, Lesko 1548³⁵, Kraków 1556³⁶, Krzemieniec 1568³⁷, Busk 1571³⁸, Tyszowce 1572³⁹, Przemyśl 1574, 1575⁴⁰, Satanów 1580⁴¹, Wiśniowiec 1583⁴²). Ten składnik nie wnosi zbyt wiele do datowania epigrafu⁴³.

Być może po formule לפ"ק była fraza końcowa typu: תנצב"ה („Niech będzie dusza jego/jej zawiązana w woreczku żywych”)⁴⁴, której logiczną kontynuacją byłoby sformułowanie w następnym wersie. Od najwcześniejszych znanych średniowiecznych nagrobków aszkenazyjskich (np. Moguncja 1063/1064, Wormacja 1077, Spira 1248, Trewir 1349, Minden 1350, Praga 1439⁴⁵) stosowano jako formułę końcową, w różnych wariantach zapisu, końcową partię z modlitwy *Jizkor* (o proweniencji wczesnośredniowiecznej). W pełnym zapisie brzmi ona tak: $\text{תהא נפשו צרוּרָה בַּצְרוּרִיר וְעַם שְׂאָר צְדִיקִים וְצַדִּיקוּת הַחַיִּים עִם נְשֵׁמַת אֲבֵרָהֶם יִצְחָק וְיַעֲקֹב, שְׂרָה רַבֵּקָה רַחֵל וְלֵאָה, וְעַם שְׂאָר צְדִיקִים וְצַדִּיקוּת הַחַיִּים עִם נְשֵׁמַת אֲבֵרָהֶם יִצְחָק וְיַעֲקֹב. (,Niech będzie dusza jego zawiązana w woreczku żywych wraz$

skanu). Zob. też: Alexandra Fishel, Michael Nosonovsky, *Rediscovered Gravestones from a Destroyed Jewish Cemetery in Ostróg: The Case of Two Inscriptions of 1445*, „Zutot” 14 (2017), nr 1, s. 73 i n. (tu również mamy do czynienia z błędnym odczytaniem daty przez Menachema Mendla Bibera na początku XX w.).

³³ Andrzej Trzciński, *Świadkiem jest ta stela. Stary cmentarz żydowski w Lublinie*, Lublin 2017, epigraf nr 1.

³⁴ Andrzej Trzciński, Jan Paweł Woronczak, *Nagrobki z XVI wieku na cmentarzu żydowskim w Szczepieszynie*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Materiały z konferencji, Kraków 21–23 XI 1995*, red. Krzysztof Pilarczyk, Kraków 1997, epigraf nr 1.

³⁵ Andrzej Trzciński, Marcin Wodziński, *Cmentarz żydowski w Lesku. Część I – wiek XVI i XVII*, Kraków [2002], epigraf nr 1.

³⁶ Dokumentacja własna autora; zob. też Epidat...

³⁷ Dokumentacja własna autora.

³⁸ Jewish Galicia & Bukovina, fot. Boris Chaimowicz, 2019, <http://jgaliciabukovina.net/199618/image/tombstone-yaakov-leizer-arie-image> [dostęp: 9 czerwca 2021].

³⁹ Nagrobek znany z fotografii sprzed 1939 r., w zbiorach autora.

⁴⁰ Marcin Wodziński, Andrzej Trzciński, *XVI-wieczne macewy ze starego cmentarza żydowskiego w Przemyślu*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 2: *Materiały z konferencji, Kraków 24–26 XI 1998*, red. Krzysztof Pilarczyk, Stefan Gąsiorowski, Kraków 2000, epigrafy nr 1 i 2.

⁴¹ The Bezalel Narkiss Index of Jewish Art. The Center for Jewish Art, fot. Dmitry Vilenky, 1992, <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=183610> [dostęp: 9 czerwca 2021].

⁴² Dokumentacja własna autora.

⁴³ Starsze formuły, zanikające już w XVI w., omawia Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 148–152.

⁴⁴ Warianty skróconych zapisów tej formuły odnotował Frowald Gil Hüttenmeister, *Abkürzungsverzeichnis hebräischer Grabinschriften (AHebG)*, 2. erweiterte Auflage, Tübingen 2010, s. 346 i n.

⁴⁵ Epidat...; Muneles, *Epitaphs...*, epigraf nr 1.

z duszami Awrahama, Jicchaka i Jaakowa, Sary, Riwiki, Racheli i Lei, i z pozostałymi sprawiedliwymi mężczyznami i sprawiedliwymi kobietami, które są w ogrodzie Eden”).

Pierwszą część tej frazy od XII w. zaczęto zapisywać za pomocą sigli: תנצב"ה (np. Wormacja 1140, Moguncja 1251, Ulm 1255, Ołomuniec 1269, Eger 1342, Frankfurt nad Menem 1347, Spira 1371, Buda 1393, Praga 1439)⁴⁶. Na terenie Rzeczypospolitej od ok. połowy XVI w. zapis taki był już rozpowszechniony (najwcześniejsze zachowane przykłady: Szczepieszyn 1545, Kraków 1552, Lesko 1565, Lublin 1570, Tyszowce 1572, Przemyśl 1574, Satanów 1580)⁴⁷.

Wariant drugiej części frazy z modlitwy *Jizkor*, zaczynający się od wyrażenia עם ז' (,wraz z”), występuje jako formuła końcowa w wersji trzecim macewy chełmskiej. Tu w zapisie skróconym, który w rozwinięciu brzmi: עם נפשות צדיקים וצדקניות (,wraz z duszami sprawiedliwych mężczyzn i sprawiedliwych kobiet”; z możliwym wariantem odczytu: נשמות). Formuła ta bywa rozszerzana (choć nie w tym przypadku) do ciągu sigli: עני צ'י"ב'ע', tj. עם נפשות צדיקים וצדקניות בגן עדן (,wraz z duszami sprawiedliwych mężczyzn i sprawiedliwych kobiet w ogrodzie Eden”)⁴⁸. Ta część frazy z modlitwy *Jizkor* stopniowo była eliminowana spośród formuł końcowych, choć lokalnie stosowana sporadycznie jeszcze w XVIII w.⁴⁹ W odczytanych epigrafach z terenów Rzeczypospolitej jej przykłady z drugiej połowy XVI w. (być może schyłkowe) rozpoznane zostały dotychczas tylko na macewach w Krakowie (z lat 1552, 1554, 1598)⁵⁰ i Lublinie (jeden przykład z 1558 r.)⁵¹. Zwykle jest tak, że jakaś formuła po jej rozpowszechnieniu i spopularyzowaniu zapisywana jest jako sekwencja sigli. Jednak w takiej postaci jak

⁴⁶ Epidat...; Hassler, *Jüdische Alterthümer...*, s. 11; Marcin Wodziński, *Středověké židovské náhrobky na Moravě*, [w:] *Židé a Morava. Sborník příspěvků přednesených na konferenci konané 10. listopadu 1999 v Kroměříži*, Kroměříž 2000, s. 11; Muneles, *Epitaphs...*, epigraf nr 1; Daniel Polakovič, *Medieval Hebrew Inscriptions in Cheb (Eger)*, „*Judaica Bohemiae*” 42 (2006), epigraf nr 1; Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686*, Leiden 1983, epigraf nr 24.

⁴⁷ Zob. przypisy 32 i n.

⁴⁸ Warianty skróconych zapisów tej formuły podaje Hüttenmeister, *Abkürzungsverzeichnis...*, s. 292.

⁴⁹ Np. w 1617 r. w Wiedniu – Bernhard Wachstein, *Die Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien*, Teil 1: 1540(?)–1670, Wien–Leipzig 1912, nr 69.

⁵⁰ Dokumentacja własna autora; zob. też Epidat... Omówienie formuł zob. Leszek Hońdo, *Stary żydowski cmentarz w Krakowie. Historia cmentarza. Analiza hebrajskich inskrypcji*, Kraków 1999, s. 172–180.

⁵¹ Trzciński, *Świadkiem jest ta stela...*, epigraf nr 6.

na macewie chełmskiej nie rozpoznano dotychczas więcej przykładów w Rzeczypospolitej, a na innych terenach Europy były sporadyczne⁵².

Ostatni fragment w wersie trzecim to prawdopodobnie początek kolejnej formuły końcowej: כן יהי רצון אמן („Taka niech będzie wola <boża>. Amen”), być może częściowo w zapisie skróconym: 'אמן יר'א⁵³. Zachowane przykłady zastosowania tej formuły na nagrobkach z terenów Rzeczypospolitej są rzadkie i dotyczą drugiej połowy XVI w. (Lublin 1558, Kraków 1573).

Podsumowując tę część dotyczącą formuł końcowych, należy dodać, że rozbudowane formuły są charakterystyczne dla epitafiów z okresu średniowiecznego i wczesnonowożytnego.

Analiza paleograficzna. Napis wykonany jest techniką wkłesłą. Horyzontały liter (o grubości elementów 1,5–2,5 cm) wykute są głęboko, płaskodennie. Wertykały (w najszerszych miejscach o grubości maksymalnie 1 cm, w najwęższych ok. 2 mm) wykuto płytko. Kamieniarz wykuwał litery swobodnie, z wolnej ręki, bez uprzedniego wyznaczenia jakiegokolwiek linii pisma, nawet linii wodącej, skutkiem czego znaki mają różną wysokość – od 7 do 9 cm, a wersy falują. Tekst zapewne nie był nawet rozplanowany, o czym świadczy choćby przeniesienie części daty rocznej do następnego wersu. Takie cechy są typowe dla średniowiecznych hebrajskich epigrafów nagrobnych jako całości.

Zachowało się dziewięć kompletnych znaków literowych: *dalet*, *waw*, *chaf*, *lamed*, *nun*, *nun* końcowe, *ajin* (dwa egzemplarze), *pe*, *cade*, niekompletne *kuf* oraz dwa fragmenty niepewne; ponadto jeden znak nieliterowy – w sześciu jednakowych egzemplarzach – służący do oznaczenia skrótów, jak też liczb. Litery mają formę elementów i konstrukcję wzorowaną na dukcie pisma aszkenazyjskiego gotyckiego kodeksowego pisanego – odpowiadającą dużej liczbie przyłożeń pióra, licząc kreski podstawowe oraz ozdobne (tzw. żądła). Najpierw głęboko wykuwane były grube elementy horyzontałów, uzupełniane żądlami, następnie łączone płytkami, cienkimi wertykałami. Występuje duża różnica w grubości kresek, zwłaszcza horyzontałów w porównaniu z wertykałami. Elementy liter są bardzo kanciaste i ostre, co potęgują dodawane żądła. Nogi liter mają kształt romboidalny (*dalet*, *waw*, *lamed*, *kuf*, *nun* końcowe). Romboidalne są też znaki nieliterowe. Nie wdając się w szczegółowe wyniki badania cech mierzalnych,

⁵² Przykłady formuły w takiej postaci występują we Frankfurcie nad Menem w latach 1719–1772, Epidat..., <http://www.steinheim-institut.de/cgi-bin/epidat?sel=ffb&function=suche&suche=ync%22u&sm=AND&check=1&anzeige=ffb&wo=ed>

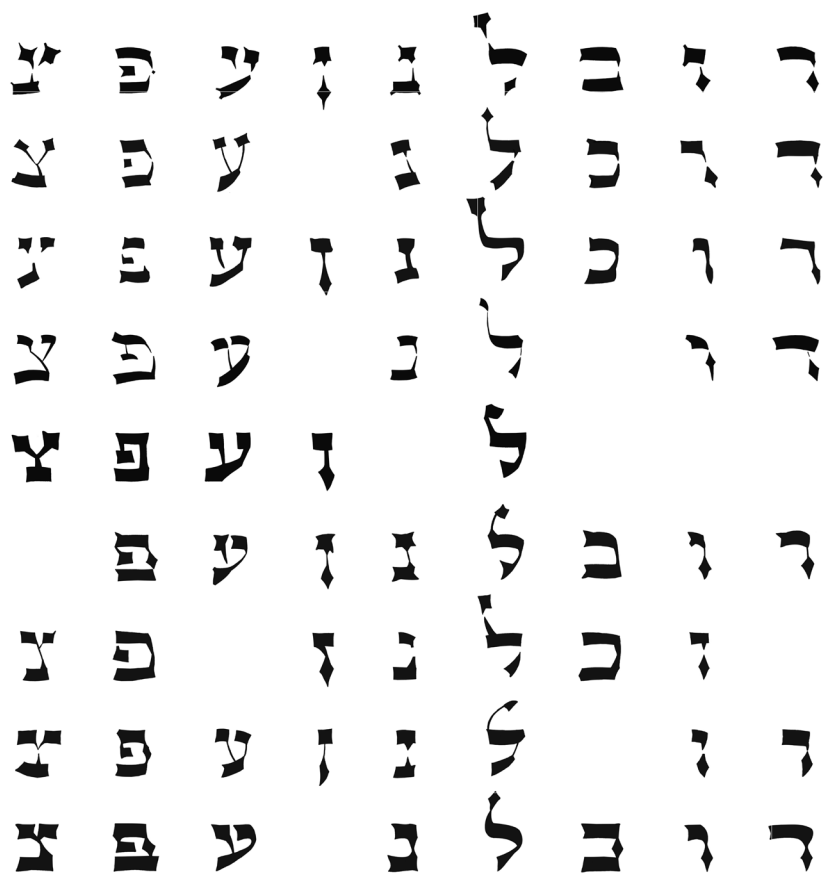
⁵³ Warianty zapisów tej formuły zob. Hüttenmeister, *Abkürzungsverzeichnis...*, s. 199.

można stwierdzić, że taka konstrukcja oraz forma liter i znaków nieliterowych funkcjonowały długo i są typowe dla okresu od XIII do drugiej połowy XVI w., w przypadkach szczególnych do początku XVII – na co wskazuje zachowany materiał epigraficzny (niekiedy znany tylko z fotografii) z historycznych obszarów Rzeczypospolitej: z XIII i XIV w. – jeszcze z czasów piastowskich – z Wrocławia, Świdnicy i Brzegu; z XVI w. na przywoływanych już macewach, m.in. z Ostroga (1520), Buska (od 1520), Lublina (od 1541), Szczepieszyna (od 1545), Leska (od 1548), Krakowa (od 1552), Tyszowiec (1572), Wiśniowca (1583), Krzemieńca (1592)⁵⁴. Z powodu tak długiego trwania owych cech liter, a także z braku lokalnego materiału porównawczego trudno jest precyzyjnie datować omawianą macewę na podstawie cech pisma (zob. il. 5).

Określenie daty. Zachowały się tylko dwa ostatnie znaki daty rocznej – rząd dziesiątek i jedności: 'ע"ד; brakuje rzędu setek, którego znak był na końcu zniszczonego wersu poprzedniego. Teoretycznie możliwe są trzy warianty daty rocznej: דקע"ד, czyli rok 174 według skróconej rachuby żydowskiej (1413/1414 według kalendarza gregoriańskiego); רע"ד, czyli rok 274 (1513/1514); oraz דשע"ד, czyli rok 374 (1613/1614). Pierwsza data pozostaje w zgodzie z wszelkimi cechami epigrafu, lecz ma skromne poparcie w świetle znanych informacji o początkowym okresie funkcjonowania społeczności żydowskiej w Chełmie. Data druga jest zgodna zarówno z cechami epigrafu (w tym z inercją, długim trwaniem niektórych cech w ośrodkach peryferyjnych), jak i informacjami z dziejów gminy, zatem jest najbardziej prawdopodobna. Przesłankami do wyeliminowania daty trzeciej mogą być cechy niektórych liter pojawiające się w pierwszej połowie XVI w., a częste już w XVII w.; cech tych jeszcze nie ma na macewie chełmskiej. Na przykład: litery *chaf* i *pe* od XVI w. mają rysowany, romboidalny grzbiet (zob. il. 5, przykłady z Lublina, Leska, Krakowa); *cade* odznacza się kompozycją symetryczną, z załamaniem lewego ramienia, którego styk z bazą jest w pobliżu środka jej długości (zob. il. 5, przykład z Buska i Leska). Warto też dodać, że od ok. połowy XVI w. rozpowszechnia się wypukła technika kucia inskrypcji⁵⁵.

⁵⁴ Część odrysów liter opublikowana – Trzciński, *Hebrajskie inskrypcje...*, plansze 2 i n.

⁵⁵ Technika wypukłą konturową wykonana jest inskrypcja na – znanej tylko z fotografii – wspomnianej już chełmskiej macewie pochodzącej prawdopodobnie z 1542 r., zob. przyp. 19. Inne wczesne przykłady stosowania techniki wypukłej są: w Krakowie (1552), Lublinie (1569), Busku (1571), Tyszowcach (1572), Przemyślu (1574).

Il. 5. Porównanie sylwet liter z wybranych najstarszych nagrobków z obszaru Rzeczypospolitej. W kolejnych wierszach, licząc od góry: Chełm (1513/1514?), Wrocław 1246, Wrocław 1345, Ostróg 1520, Busk 1520, Lublin 1543, Szczepieszyn 1545, Lesko 1548, Kraków 1554; odrysy Andrzej Trzciniński

Podsumowanie

Omawiany epigraf ma wszelkie cechy macew średniowiecznych występujące na żydowskich nagrobkach na obszarze aszkenazyjskim od XIII do XVI w. włącznie. Podsumowując owe cechy, należy wymienić: brak artykulacji lica, zwłaszcza obramowania inskrypcji; zastosowanie lokalnego materiału; rozbudowaną, wieloskładnikową formułę końcową; technikę wykonania inskrypcji; cechy pisma – konstrukcję i formy znaków

literowych i nieliterowych. Przy najbardziej prawdopodobnym odczycie daty rocznej (ד'רע"ז, czyli 274, tj. 1513/1514) byłyby to najstarszy zachowany hebrajski epigraf nagrobny z okresu wczesnonowożytnego na historycznych terenach Rzeczypospolitej⁵⁶. Przypomnijmy, że w obecnych granicach Polski XVI-wieczne macewy przetrwały w Lublinie – najstarsza z datą 301 (1541), Szczebrzeszynie 305 (1545), Lesku 309 (1548), Krakowie 312 (1552). Za wschodnią granicą najstarszy nagrobek przetrwał w Busku koło Lwowa – z datą 281 (1520), a stela z tego samego roku z Ostroga znana jest z fotografii.

Omawiana macewa z Chełma jest ważnym zabytkiem historycznym i epigraficznym. W skali historycznych granic Rzeczypospolitej (oprócz piastowskiego Śląska) jest najstarszym zachowanym nagrobkiem żydowskim. W kontekście miasta poświadcza istnienie i lokalizację cmentarza od co najmniej początku XVI w. Pośrednio potwierdza typowość lokalizacji cmentarza żydowskiego w miastach królewskich w znacznej odległości od centrum miejscowości. Ten artefakt epigraficzny jest kolejnym spośród rzadkich znanych przykładów macewy typu średniowiecznego – jako całości oraz elementów treści, układu napisu, techniki jego wykonania i cech pisma.

Bibliografia

1. Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie

Plany różnych urzędów, sygn. 80: *Mapa Realności Powiatowego Miasta Chełma w Obwodzie Krasnostawskim Województwie Lubelskim leżącego roku 1823 [...] Delimitowana.*

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegatura w Chełmie (archiwum zakładowe)

Chełm, cmentarz żydowski. Karta cmentarza, 2019, oprac. Paweł Sygowski (mps).

Sygowski Paweł, *Cmentarz żydowski w Chełmie. Dokumentacja naukowo-histeryczna*, Lublin 1985 (mps).

Sygowski Paweł, *Synagogi w Chełmie. Dokumentacja naukowo-histeryczna*, Lublin 1987 (mps).

⁵⁶ Nagrobki z okresu średniowiecznego znane są tylko ze Śląska – z Wrocławia (najstarszy z datą 1203 – jedyny znany przykład inskrypcji wykutej pismem protoaszkenazyjskim, kolejne z lat 1246–1345 już pismem aszkenazyjskim), ze Świdnicy (z lat 1289–1382), z Brzegu (1348) i Nysy (1350) – zob. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 167–212; Trzeciński, *Hebrajskie inskrypcje...*, plansze 1 i n.

2. Źródła opublikowane

- Chajim Aszkenazi ben Jicchak Or zarua, *Szeelot u-teszuwot Mahara”ch Or zarua*, Lipsk 1860; edycja elektroniczna w: Sefaria. A Living Library of Jewish Texts, https://www.sefaria.org/Maharach_Or_Zarua_Responsa?lang=bi [dostęp: 19 marca 2022].
- Epidat – Forschungsplattform für jüdische Grabsteinepigraphik, <http://www.steinheim-institut.de/cgi-bin/epidat> [dostęp: 27 lutego 2022].
- Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservatur. Pars I: Casimiri IV regis tempora complectens (1447–1492)*, wyd. Theodorus Wierzbowski, Varsoviae 1905.

3. Opracowania

- Bałaban Majer, *Cholm*, [w:] *Jewrejskaja encyklopedija. Swod znaniy o jewrejstwie i jego kul’turie w proszłom i nastojaszczem*, t. 15, red. Awraam Garkawi, Lejb Kacnelson, Sankt Peterburg [1909 lub później].
- Dworzecki M[ark], *Di Jidn in Ludmir in lojf fun der geszichte*, [w:] *Pinkas Ludmir; sefer zikaron li-kehilat Ludmir*, red. komitet redakcyjny, Tel Awiw 1962.
- Eidelberg Shlomo, Horowitz Yehoshua, Derovan David, *Hayyim (Eliezer) ben Isaac “Or zaru’a”*, [w:] *Encyclopaedia Judaica. Second Edition*, Vol. 8, red. Fred Skolnik, Michael Berenbaum, Detroit 2007.
- Eisenstein Aron, *O starym cmentarzu żydowskim w Cieszynie*, „Zaranie Śląskie” 10 (1934), z. 3.
- Fishel Alexandra, Nosonovsky Michael, *Rediscovered Gravestones from a Destroyed Jewish Cemetery in Ostróg: The Case of Two Inscriptions of 1445*, „Zutot” 14 (2017), nr 1.
- Friedman Filip, *Cu der geszichte fun di Jidn in Chelm*, [w:] *Izker-buch Chelm*, red. Mejlech Bakalczuk-Felin, Johannesburg 1954.
- Gmiterek Henryk, *W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Chelm i chełmskie w dziejach*, red. Ryszard Szczygieł, Chelm 1996.
- Hassler Konrad D., *Jüdische Alterthümer aus dem Mittelalter in Ulm*, Ulm 1865.
- Hońdo Leszek, *Stary żydowski cmentarz w Krakowie. Historia cmentarza. Analiza hebrajskich inskrypcji*, Kraków 1999.
- Horn Maurycy, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego*, Warszawa 1975.
- Hüttenmeister Frowald Gil, *Abkürzungsverzeichnis hebräischer Grabinschriften (AHebG)*, 2. erweiterte Auflage, Tübingen 2010.
- Kalish Aryeh-Leib, *Chelm*, [w:] *Encyclopaedia Judaica. Second Edition*, Vol. 4, red. Fred Skolnik, Michael Berenbaum, Detroit 2007.
- Milner Szymon, *Le-korot ha-Jehudim be-Chelm*, „Measef” (Sankt Peterburg) (1902); przedruk w: *Izker-buch Chelm*, red. Mejlech Bakalczuk-Felin, Johannesburg 1954.
- Muneles Otto, *Epitaphs from the Ancient Jewish Cemetery of Prague*, Jerusalem 1988.

- Piechotkowie Maria i Kazimierz, *Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004.
- Polakovič Daniel, *Medieval Hebrew Inscriptions in Cheb (Eger)*, „*Judaica Bohemiae*” 42 (2006).
- Rudnik Stanisława, *Rozwój przestrzenny Chełma – tendencje historyczne i perspektywy*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach*, red. Ryszard Szczygieł, Chełm 1996.
- Rybarski Roman, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 1: *Rozwój handlu i polityki handlowej*, Poznań 1928; t. 2: *Tablice i materiały statystyczne*, Poznań 1929.
- Scheiber Alexander, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686*, Leiden 1983.
- Schiper Ignacy, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937.
- Sygowski Paweł, Trzciński Andrzej, *Macewa średniowieczna na cmentarzu żydowskim w Chełmie*, „*Rocznik Chełmski*” 23 (2019).
- Szczygieł Ryszard, *Miasto w późnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach*, red. Ryszard Szczygieł, Chełm 1996.
- Ta-Shma Israel M., *On the History of the Jews in Twelfth- and Thirteenth-Century Poland*, „*Polin*” 10 (1997).
- Trzciński Andrzej, *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII–XX wieku. Studium paleograficzno-epigraficzne*, Lublin 2007.
- Trzciński Andrzej, *Nagrobek jako źródło historyczne do początkowego okresu dziejów gminy (na przykładzie Lublina, Chełma, Leska i Szczepieszyna)*, [w:] *Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 2: *Cmentarze żydowskie*, red. Jerzy Woronczak, Wrocław 1995.
- Trzciński Andrzej, *O „piętnastowiecznych” macewach z Chełma (weryfikacja ustaleń Szymona Milnera)*, „*Rocznik Chełmski*” 5 (1999).
- Trzciński Andrzej, *Świadkiem jest ta stela. Stary cmentarz żydowski w Lublinie*, Lublin 2017.
- Trzciński Andrzej, Wodziński Marcin, *Cmentarz żydowski w Lesku. Część I – wiek XVI i XVII*, Kraków [2002].
- Trzciński Andrzej, Woronczak Jan Paweł, *Nagrobki z XVI wieku na cmentarzu żydowskim w Szczepieszynie*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Materiały z konferencji, Kraków 21–23 XI 1995*, red. Krzysztof Pilarczyk, Kraków 1997.
- Wachstein Bernhard, *Die Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien*, Teil 1: *1540(?)–1670*, Wien–Leipzig 1912.
- Wodziński Marcin, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996.
- Wodziński Marcin, *O „czternastowiecznych” macewach z Cieszyna*, „*Annales Silesiae*” 22 (1992).
- Wodziński Marcin, *Středověké židovské náhrobky na Moravě*, [w:] *Židé a Morava. Sborník příspěvků přednesených na konferenci konané 10. listopadu 1999 v Kroměříži*, Kroměříž 2000.
- Wodziński Marcin, Trzciński Andrzej, *XVI-wieczne macewy ze starego cmentarza żydowskiego w Przemyślu*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach*

polskich, t. 2: *Materiały z konferencji, Kraków 24–26 XI 1998*, red. Krzysztof Pilarczyk, Stefan Gąsiorowski, Kraków 2000.
Żydzi w Chełmie, red. Krystyna Mart, Chełm 2010.

Andrzej Trzciniński
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
atrcinsk@poczta.onet.pl